

*о. Богдан Боднар
м. Борщів (Тернопільська обл.)*

Розуміння та сприйняття Бога в житті і творчості Т. Г. Шевченка

Україна була і залишається дуже релігійною, що завжди виражалось в її суспільному житті, а найбільше – в побутовому, щоденному житті українця. Релігійне виховання, ставлення до Бога і сприйняття Його закладались від раннього дитинства, коли мати, бабуся, домашні вказували дитині на ікону на покутті та вчили «Отче нашу», брали за руку і вели до храму. Християнська побутова релігійність входила в життя людини природно, самобутньо і поволі. Так Бог, за посередництвом домашніх, ставав реальним у житті кожного українця, принаймні в період, коли на Нього не було заборони.

В такий спосіб досвід Бога здобував і сільський хлопчина Тарас Шевченко, який вчився грамоти традиційно для свого часу – з «Псалтиря», здобуваючи разом з цим досвід близького спілкування із церковними особами: дяком, священником. Зазвичай дяк був першим учителем для сільських бідних дітей, що, власне, було і у випадку малого Тараса¹. Невдовзі він напам'ять знав майже увесь «Псалтир». Щоправда, досвід «спілкування» із церковними особами залишив негативний відбиток на усе життя поета. Звідси і його відповідне ставлення до духовенства та осіб, пов'язаних із Церквою, зокрема з огляду на тогочасний низький стан моральності церковних осіб, що безпосередньо пов'язане із загальним занепадом внутрішнього церковного життя того періоду.

1. Сучасний стан досліджень релігійності поета

Дослідники, які в той чи інший спосіб, різними методами та підходами намагались пізнати і розкрити стан Т. Шевченка в питанні його сприйняття Бога та релігії, зазвичай робили це поверхово. Йдеться насамперед про дослідників, для яких це питання не було ключовим та особливо важливим. Серед дійсно глибоких дослідників можна назвати І. Огієнка, Д. Бучинського, І. Стуса, Д. Степовика, В. Мокрого. Багато займались цією темою скоріш загально, ніж докладно, оскільки не ставили собі цього за головну мету. Найбільше цим питанням, природно, цікавились духовні особи: священники, монахи. Зацікавлення цією темою виявляли, безперечно, ідеологи комуністичного атеїзму, які написали на подібні теми багато трактатів, книг, статей.

Усі дослідження творчості Кобзаря, а зокрема його релігійності, досить різнобічні та різновекторні. Доволі багато з них зазвичай відстоюють та представляють власну, обрану точку зору на це питання. Проте це зумовлює створення суб'єктивного підходу. З огляду на це необхідно актуалізувати та більш об'єктивно дослідити тему присутності чи неприсутності Бога в житті та творчості Т. Шевченка, зокрема порівнюючи ті та інші точки зору дослідників, зіставляючи їх з творами поета. Потрібно зазначити, що відповіді на поставлені в темі питання пролунали вже не від одного десятка дослідників. Однак повністю вичерпаною тему не можна вважати. Це також не ставиться за мету й у цьому короткому аналізі творів та особистого епістолярію поета. Важливим залишається те, щоб цим питанням зайнявся саме богослов-науковець та ще й духовна особа, яка, маючи досвід і знання сфери релігійності, Бога, може виважено підійти до встановлення отієї правди: як ставився відомий український поет до Бога та віри.

Тому це коротке дослідження насамперед слугуватиме черговій спробі поглянути на релігійність Шевченка, однак під оглядом скоріш з'ясування його внутрішнього налаштування та стану у сприйнятті і ставленні до Бога, що дещо змінює ракурс традиційного підходу до питання релігійності Кобзаря.

Відомо, що в ХХ ст., коли панував войовничий атеїзм, однією з ідеологічних тез та постулатів комунізму в трактуванні творчості поета було однозначне: Т. Г. Шевченко – провідний ідеолог войовничого атеїзму². На переконання атеїстів, він цілковито і абсолютно заперечував потребу Бога та релігії, віри та й самого Бога. Такої самої позиції та точки зору дотримуються їхні сьогоденні послідовники³, яких, однак, не так вже й багато.

Висловлення поетом свого емоційного стану у протестній формі трактувалось радянськими шевченкознавцями як однозначні висловлювання проти Нього (проти Бога). Йшлося про те, що у переконаннях поета присутнє своєрідне «поборювання» Бога. І так, на перший погляд, може ствердити той, хто читав «Сон», «Заповіт» чи його «Щоденник», або ж «богохульні» вірші: «Кавказ», «Світе ясний, світе тихий», «Юродивий», «Княжна», «Єретик» чи інші. У творах Т. Шевченка багато обурливих висловлювань стосовно Бога. Але чи дійсно це атеїзм поета? В його творах присутнє обурення скоріш проти існуючого ладу, виражене, серед іншого, в апеляційній формі, зверненій до Бога як Найвищого Судді, найвищої Справедливості та Правди⁴. Шевченко власне в цей спосіб і визнає існування Бога. Він визнає, що Бог існує, Є. Чи можна висловлювати претензії, обурення, образи супроти когось, кого немає, не існує? Звісно, ні. Бог для Шевченка існує. Він визнає Його майже у всіх своїх віршах. Визнає Його існування та найвищість над усім. Звідси слід вважати, що Шевченко не атеїст, оскільки визнає Його існування.

Особливе місце у дослідженні релігійності поета займає праця І. Огієнка з однойменною назвою, яку слід вважати одним із найбільш глибоких досліджень на цю тематику. Вперше згадану працю митрополита Івана було опубліковано у 1964 р. у діаспорі, згодом перевидано вже в Україні у 2002 р. Завданням цієї праці було показати, що «Кобзар» – високорелігійний твір: «Я покажу тут, що релігійний стиль у Шевченкових творах дуже сильний, що він – душа його мови й його загального стилю, що він – ознака Шевченкового думання від початку його писань до могили»⁵. У цьому дослідженні І. Огієнко намагається представити та проаналізувати ті життєві обставини, які формували релігійний світогляд Шевченка. Це передусім його родина, зокрема мати, дяківська школа, дід Іван, Псалтир та книги пророків Старого Завіту, добре знання церковнослов'янської мови. Огієнко у критичний спосіб згадує праці, видані за радянського часу в Києві, в яких зумисне усунено будь-яку згадку про релігійність поета. Вчинено так, як твердить І. Огієнко, «для того, щоб представити Т. Шевченка ніби як атеїста, яким насправду він ніколи не був... Фальшують Шевченка»⁶. Треба зазначити, що в усіх своїх працях починаючи від 1918 року Огієнко постійно дискутує з радянськими дослідниками-науковцями, звинувачуючи їх у перекручуванні, дотриманні ідей партійного напрямку у справі переконань поета, а також суб'єктивному підході до трактування його творів. Якщо йдеться про «богохульні» вислови Т. Шевченка, оскільки відомі його різкі, емоційні вислови на адресу Бога, церковних служителів, то митрополит Іван так висловлюється на цю тему: «Хто глибоко й по-синівському любить Бога, як рідного батька, той часом і поводить з Ним як зо своїм батьком». Огієнко наводить приклади обурливого звернення до Бога з Біблії, зокрема Псалтиря та пророчих книг, які виникали на підставі складних обставин життя, дійсності Обраного Народу, а також і самих земних авторів, які їх написали. Підсумовуючи всю працю, він стверджує, що Шевченко був людиною щиро та глибоко релігійною, а його

«нарікання» на Бога були емоційними і виникали виключно з розпачу, спричиненого важким життям України, власним життям, обставинами, в яких перебував поет.

Релігійність Шевченка найкраще відображають його безпосередні вислови в особистих листах до інших людей та записи власного *Щоденника*, який він вів короткий час. Читаючи *Естетику* К. Лібельта, він робить примітку: «Для чоловіка матеріаліста, якому Бог не дав зрозуміти Його Благодати, Його нетлінної краси, для такого півчоловіка всяка теорія краси – пуста балачка»⁷. Глибока побожність Шевченка відбивається в його листуванні із заслання. В 1848 р. він писав до княгині В. Репніної: «Перед благовістям до Утрени згадав я слова Розп'ятого за нас і наче ожив: пішов до Утрени, і молився так радісно, чисто, як, може, ніколи досі. Я тепер говію, й сьогодні причащався Святих Таїн. Хотів би, щоб усе життя було таке чисте й прекрасне, як цей день»⁸. Через два роки, у 1850 р. він знов пише В. Репніній: «Жахлива безнадійність, така жахлива, що тільки одна філософія християнська спроможна боротися з нею», і повторно просить надіслати книгу «Про наслідування Христа» Томи Кемпійського, дуже популярну в той час серед заможних людей. Тоді ж також написав їй: «Єдина втіха тепер – Євангелія. Я читаю її щодня, щогодини... Новий Заповіт я читаю з благоговійним трепетом»⁹. У 1857 році Шевченко писав графині А. Толстій: «Тепер я щасливіший від найщасливіших людей... Тепер, і то тільки тепер я увірував у слова: «Любя, наказую ви». Тепер тільки молюся я й дякую Йому за безконечну любов до мене, за посланий іспит. Він очистив, вилікував моє бідне, хворе серце... Він навчив мене, як любити ворогів і тих, що ненавидять, і я це називаю дійсним щастям... Тепер я вважаю себе якщо не досконалим, то принаймні бездоганним християнином»¹⁰. Шевченко захоплювався Христовою наукою. Такою ж глибокою вірою було продиктовано його пораду другові, О. Козачківському, який втратив дитину: «Молися, якщо можеш молитись, і, молячись, віруй у замогильне краще життя... Віруй, і віра спасе тебе»¹¹.

Виважений та об'єктивний погляд на духовність та релігійність Т. Шевченка сформував Д. Степовик, який, з одного боку, вказує на відсутність у поета якогось релігійного фанатизму поборника правди, бажання наповнити увесь зміст своїх слів чи творів релігійною суттю, а з іншого боку цілковито заперечує ідеологічний підхід радянсько-атеїстичного напрацювання, який представляв поета переконаним атеїстом та поборником віри¹². Поет у жодному разі не був атеїстом, безбожником чи богохульником у прямому значенні. Підхід вищезгаданого дослідника слід вважати стримано об'єктивним, оскільки у його дослідженні замало однозначних тверджень про справжнє релігійне переконання Шевченка, висвітлення його стану переконаного християнина. Таку ж стриману думку про релігійність поета висловила інша дослідниця – Н. Полонська-Василенко¹³, яка вказала на його віру і християнський світогляд та спростувала його безбожництво і атеїзм.

Шевченко був віруючий і намагався жити вірою, про що свідчать його вірші, листи, спілкування з близькими та друзями. Він будував свої відносини з Богом просто, безпосередньо і прямо (хоча більш відповідним було б тут слово «прямолінійно»). Насамперед був у цьому щирим і по-дитячому простим: висловлював свої емоції, думки, або скоріш роздуми; розмовляв з Богом за посередництвом своїх віршів, висловів чи думок, закладених у всьому, що написав. У творах Кобзаря не потрібно шукати якихось чітких однозначних висловів, будування релігійної системи чи світогляду. Поет не мав на меті це робити. Він лише хотів жити і жив відповідно до закладених у ньому з дитинства християнських основ та принципів віри, відповідно до власних здобутих у досвідах життя і роздумах переконань. Його віра у звичний природний спосіб

знаходила своє відображення у його творах, листах, щоденнику, спілкуванні з іншими. Підсумком цього пункту може стати вислів М. Грушевського про світогляд Т. Шевченка, який найкраще відображає загальний стан питання про переконання поета: «Як поет Шевченко ніколи не постаравсь скристалізувати свого релігійного світогляду й звести його до якоїсь системи, тому контрасти між його богохульними висловами про офіційного Бога і повними щирого релігійного почуття висказами, де він говорить про свого власного Бога про той «світ ясний, невичірній», що не переставав освяяти його душу, – вони збили з пантелику дослідників, які підходили до його ідеології чи його настроїв з надто упрощеною й узкою міркою: атеїст чи православний»¹⁴. Шевченко не був атеїстом, як виникає із цього та багатьох інших досліджень попередників, а був віруючою особою та практикуючим християнином у повному розумінні цього слова. Однак важко ствердити, чи ідентифікував він себе з якоюсь конфесією (за своїми внутрішніми переконаннями та прагненнями). Однозначно можна ствердити, що був він віруючою людиною.

2. Уявлення Т. Шевченка про Бога

У третьому розділі свого шевченкового дослідження І. Огієнко однозначно стверджував: «У «Кобзарі» Бог в усьому і скрізь»¹⁵. Наголошено, що ключовими словами *Кобзаря* є слова *Бог, Господь, Святий, Божий, Господній*, а епітет «святий» постає однією з найхарактерніших прикмет Шевченкового релігійного стилю. Адже ніхто з українських письменників не вживав так часто і з такою глибокою побожністю ім'я Бога, як Шевченко. В усьому *Кобзарі* ім'я Бога вжито 495 разів, а із 230 творів збірки – 25 суто релігійного змісту¹⁶. До Бога Шевченко звертається з глибокою любов'ю і пошаною: «милий Боже», «святий Боже», «Господь Бог мій» і т.п. Це стає найкращим доказом того, що Шевченко визнавав Бога, вірив і приймав його як найвеличнішу та значиму Силу життя. У наслідуванні псалмів Шевченко вживає з великою пошаною слово «Бог», подібно як і в інших релігійних віршах. Тарас Шевченко з великим захопленням передає і наслідує стиль старозавітних пророків, бо відчуває в них споріднений, близький і йому самому дух. Проте слід відзначити також його неоднозначність у визнанні ролі і сутності Христа. В *Неофітах* він визнає божественність Ісуса Христа і називає Його «Сином Божим у плоті», а в поемі *Марія* представляє Христа як Того, хто народився безславно. Цей погляд з богословської точки зору помилковий, проте на його підставі не можна поставити Шевченка за межі віри в Бога, однозначно визнати його єретиком, тобто християнином, який не визнає певні правди християнської віри. Слід мати на увазі, що він сам, без будь-якої допомоги, прокладав собі стежку віри в нетрях тогочасного мовчазного, сухого і німого ритуалізму, притаманного в той час Церкві та духовенству¹⁷. Звісно, що неоднозначною слід вважати у творчості поета ідею суперечливого зображення Діви Марії та Христа в поемі *Марія*, де Богородиця представлена покриткою, а Ісус Христос – Сином Людським, звичайною людиною, до того ж «байстрюком», що пояснити та прийняти дуже важко. Це викликало однозначне засудження і трактування *Кобзаря* як богохульника, що І. Франко в свою чергу вважав невірним розумінням поета і у різкій формі спростовував в одному зі своїх творів, зазначаючи, що Шевченко на початку поеми дуже шанобливо звертається до Богородиці¹⁸. Однак у цьому ж творі присутні вислови, якими Шевченко визнає надприродність і божественність Христа, а також особливість Марії, її Богоматеринство, особисту духовну велич. Це також безліч разів однозначно підтверджено в багатьох інших його творах. Досі серед дослідників та шевченкознавців точиться дискусія стосовно створених образів Марії та Христа в поемі Шевченка *Марія*. Основні ж тези різних таборів дослідників зводяться до

двох думок: а) критичне зображення Шевченком основних ідей Нового Завіту, в тому числі й образу Марії; б) створення автором суто літературного образу. Іван Франко у своїй розвідці *Про євангельські основи поеми Шевченка «Марія»* докладно аналізує цей твір та доходить однозначного висновку, що Кобзар переосмислив «Євангелія про ті моменти життя Ісусового та його Матері, які по-своєму обробив»¹⁹. Образ Марії та Христа в поемі «Марія» – це поетичний, цілеспрямований образ, а не виклад богословських догм. Відображає насамперед власне розуміння і сприйняття поетом євангельських правд та внутрішнього їх пережиття. Трактуює їх, співвідносячи з реаліями українського суспільства і життя. Той же Франко написав: «ся тема [тема Богородиці], одначе, була у Шевченка тільки одною з численних варіацій теми жінки-матері, що починається вже в його молодечій поезії українськими поемами «Катерина» та «Наймичка» та московською «Слепая»...»²⁰. Образ Богородиці з поеми «Марія» постає верхівкою втілення жінки в радощах та горі материнства. Характеризується цей образ подвійною сутністю: антропоморфного (себто людського) та трансцендентного (божественного, ідеального), що стає формою синкретизму обох ідей. Обстоюючи цю позицію Франко, додав: «Діва Марія – обрана Богом земна жінка, якій випала свята місія народити Сина Божого. Образ такої земної страдниці, жінки-матері створив Тарас Шевченко невдовзі після останніх відвідин України, яку за наказом властей змушений був покинути і вернутися до Петербурга. Поемою «Марія», яка стала одним з найвищих поетичних досягнень Шевченка, апофеозом образу матері в світовій літературі, поет продовжив цю наскрізну тему своєї творчості, яскраво вписав у поеми «Катерина», «Наймичка», «Слепая», «Відьма», «Неофіти», в багатьох віршах»²¹. У своїй поемі Шевченко зобразив людську сутність Богоматері. Як остаточне підтвердження цієї тези слід взяти до уваги вислови Кобзаря у його листі до Варвари Репніної: «Колись-то я думав аналізувати серце матері відповідно до життя святої Марії, непорочної Матері Христової»²², що вказує на однозначне сприйняття як Марії Богородиці, так і Христа особами святими, такими, як це закладено в Новому Завіті.

Потрібно також зважати на те, що Шевченко – поет, його мова поетична, тобто образна, яка не може повністю відповідати прямому трактуванню, відповідно до застосованих висловів. Творчість допускає створення протиставлень, двоякого підходу тощо. У випадку Шевченка це скоріш набирає обрисів внутрішньої роздвоєності, що створює розум і віра. На це вказував ще один дослідник його творчості – Г. Костельник, на переконання якого пояснення цієї роздвоєності можна знайти в антитезі «серце – розум»²³. Шевченко ставився до Бога і сприймав Його насамперед серцем, а не розумом. Твори поета формуються на підставі серця, у них переважають емоції, а не розмірковування. Кобзар констатує факти, наводить те, що сам переживає: «Його душа відповідає світові серцем. Розум у нього ніколи не обняв серце»²⁴. Навіть самого Бога Шевченко більше сприймав серцем, ніж розумом, вважає Костельник. Шукаючи Бога, він шукав його насамперед серцем, хотів, щоб Бог як вічна справедливість, абсолютне добро було здійснене на землі. Цю роздвоєність попередньо згаданий дослідник вбачає у незгоді серця й розуму поета. Шевченко не вникав у суть догм, а будував власний поетичний образ, тому формально еретиком його не слід вважати.

На підставі деяких висловів у віршах та інших творах Шевченка можна також вважати його вільнодумцем, що проявлялось, зокрема, і в його вірі та ставленні до Бога. Вільний стиль спілкування з Богом іноді виражався в засудженні Бога, його діянь, запереченні справедливості Божого промислу: «...бо немає Господа на небі! ... Та якогось раю, на тім світі благаєте? Немає! Немає!» (*Сон. У всякого своя доля*); „І лани і гори – все покину і долину до самого Бога

молитися... а до того Я не знаю Бога» (*Заповіт*); «А патріот, убогих брат... дочку й теличку однімає у мужичка... І Бог не знає, а може, й знає, та мовчить»; «А Бог хоч бачить, та мовчить, гріхам великим потурає» (*Княжна*); «Нащо вже й Бога турбовать, коли по нашому не буде» (*Не гріє сонце на чужині*); «Я так її, я так люблю мою Україну убогу, що проклену святого Бога, за неї душу погублю!» (*Сон. Гори мої високі*); «І все то те лихо, все, кажуть, од Бога! Чи вже ж йому любо людей мордувать?» (*Іржавець*); «Ні, ні, нічого нема святого на землі... Мені здається, що й самого Тебе вже люди прокляли» (*Якби ви знали, паничі*); «А ти, всевидящее око! Чи ти дивилося звисока, як сотнями в кайданах гнали в Сибір невольників святих, як мордовали, розпинали і вішали. А ти не знало? І ти дивилося на них і не осліпло. Око, око! Не дуже бачиш ти глибоко! Ти спиш в кіоті...» (*Юродивий*). Проте завжди слід читати будь-які твори поета, беручи до уваги загальний контекст, розподіл ролей (персонажів) твору, а також їх назви. Так, скажімо, останній із згаданих творів називається *Юродивий*, а це особа, яка немовби несповна розуму²⁵, видає себе не за того, ким насправді є, висловлює думки чи твердження, які зумисне провокують інших на обурення, несприйняття, хоча й мають на меті вказати на певні важливі речі. Ця практика бере свій початок у християнстві та була розповсюджена серед християнства, багато святих мають назву юродивих. Багато висловів Шевченка мають емоційне забарвлення і характер, зумовлений переживаннями, про що детальніше буде далі.

Шевченко завжди писав слово «Бог» з великої літери, що може зауважити кожен, вивчивши рукописи поета. Саме для віруючої людини, для якої Бог має значення та займає особливе місце в житті, воно завжди писатиметься з пошаною. А оті вислови у віршах будуть виявами профетичного (пророчого) вболівання за народ, докірливого звернення не лише до людей, а й до Бога, шукаючи Правди, Справедливості. В цих випадках та, можливо, і багатьох інших маємо справу із розпачливими думками Шевченка. Кілька хвилин духовного подавлення, але вони не тривалі, його віра все ж таки приводить поета до опам'ятання й духовної рівноваги. Кобзар завжди знаходив силу, щоб піднятися й наблизитися до Бога²⁶. Свою віру Шевченко виклав також у своєму невеличкому творі «Буквар», скерованому до дітей для допомоги у вивченні основ читання і обчислення, де поет наповнив його (Буквар) основами віри та розуміння християнства²⁷.

Так звані «богохульні» вислови поета у звертанні до Бога чи про Нього слід тісно пов'язати зі стилем пророчих книг та псалмів, які він найбільше любив та наслідував. Подібні вирази можемо зустріти і у Св. Письмі. У псалмі 83 Давид каже: «Не мовчи, Боже, не німуй». У псалмі 44 він звертається до Бога так: «Устань! Чому спиш, Господи? Прокинься!»; у пс.10: «Не буде суду! Нема Бога!»; пс. 5: «Скарай їх Боже». Проте ніхто не звинувачує псалмоспівця в богохульстві. Подібні занадто сміливі чи різкі вислови часто трапляються і у біблійних пророків. Тому згадані вислови Шевченка також, безперечно, різкі, як у Давида, але у них немає виступів чи бунту проти Бога²⁸. Усі нібито богохульні вислови у творчості Шевченка скеровані не проти Бога, а проти бездуховності, омертвіння християнського духу в людських серцях, вад духовенства, механічної обрядовості, яка була позбавлена справжнього, внутрішнього наповнення Божим Духом. Різкі випадки спрямовані Шевченком проти усього того, що він називає «візантійщиною», з чим сам стикався змалку і що бачив по храмах. Поет звинувачував духовенство, яке уособлювало Церкву та мало б нести Бога людям, у фальшивості, фарисействі. Звідси і виступи проти Церкви, але не проти Бога. Шевченкові боліло, що Бог усе це допускає, як рівно ж і кривду в інших сферах життя: бідність, зневагу, поневолення, кріпацтво, нелюдність та свавілля багатих. У Тараса Шевченка, як у старозавітних пророків, глибока релігійність поєднана з гострим протестом проти релігійного лицемірства і всякої неправди.

Грунтовно проаналізувавши саму суть поетової віри, включно з аналізом контроверсійних запитань до Бога й висловлювань про Бога, слід ствердити, що Шевченко вірив та приймав Бога як найвищу Правду, Справедливість і Добро. Однак його сприйняття Бога характеризується своєрідним підходом та простотою відносин із Ним. Митрополит І. Огієнко доходить висновку: «Бог для Шевченка – Батько, і то Батько рідний. І він до Нього всякі претензії несе й скеровує, як люблячий син до Батька. Ці Шевченкові звернення часто, власне, синівські, хоч і подратовані, хоч і неспокійні, але завжди оправдані тяжкою дійсністю... «Кобзар» – це чиста книга гарячих сліз, тяжкого горя та смертельної печалі, а то й чорної розпуки»²⁹. Д. Степовик у своєму дослідженні релігійності та ставлення Т. Шевченка до Бога стверджує наступне: «Шевченко не був богословом, і багато подій, несправедливостей здавалися йому відступом від християнських правд, хоч тодішня Церква продовжувала твердити, що так все має бути. Звідси дуалізм у його ставленні до Бога, який бачимо також у деяких учнів Ісуса, але який не трактувався як богоборство і тим більше як атеїзм»³⁰. З біблійних пророків поет найчастіше цитував Ісаю та Осію. Переспів частини книги пророка Ісаї у вірші *Ісая. Глава 35* майже повністю збігається з біблійним текстом. Бог у Шевченка міцно пов'язаний з людиною в одне нерозривне ціле, що можна проілюструвати на прикладі вислову: «Ти сирота, нема нікого, oprіч праведного Бога». Поет часто використовує ідіоми: «Сохрань Боже», «Крий Боже», «Слава Богу», «Нехай йому Бог поможе», «Нехай Бог вам помагає» і багато інших подібних, які стали не лише традиційними, властивими для українського народу автоматичними виразами, але й виразом самого внутрішнього світу Кобзаря. Оригінальним та самобутнім стало також звернення до Бога як до Бога України³¹, тобто особистого Покровителя, властивого для України, українського Бога.

Досліджуючи релігійний зміст творів Шевченка, не можна погодитись із деякими дослідниками, які, подібно до радянських дослідників, зводять цю проблематику та аналіз виключно до категорії ставлення Шевченка до Біблії і священних текстів, вказуючи, що він ставився до них як до звичайного матеріалу особистих зацікавлень (як до поетичних текстів, поетичного матеріалу, джерела натхнення, символів тощо). Зокрема, проф. Петро Кралюк написав: «Шевченко, розглядаючи Біблію не як сакральний, а як звичайний текст, інтерпретував її в світському, а то й навіть у вільнодумному, «сретичному» плані»³². Такий підхід і вислови слід трактувати як виключно тенденційні і суб'єктивні, які мають на меті завужене бачення значення і ролі Св. Письма для поета. Автор такого твердження занадто суб'єктивно і неправдиво трактує творчість Шевченка, бажаючи звести її виключно у площину поезії та поетичного способу життя, а звідси і трактування поетом усього (у тому числі Бога, Біблію) виключно як поетичний чи творчий матеріал. Абсолютно невірно так стверджувати. Слід пам'ятати, ким був поет, звідки вийшов, яке значення в дитинстві та молодості мали для нього церковні книги, зокрема Біблія. Таке однозначне, однобічне трактування може бути зумовлене тим, що Т. Шевченко звертав увагу та використовував передовсім поетичні книги Св. Письма, однак не слід забувати, що він також використовував цитати з Євангелій, інших книг, читав їх³³, захоплювався ними, про що сам згадував у листуванні із знайомими та у *Щоденнику*. Те, що йому було незрозуміле, не сприймав та міг відштовхувати (наприклад, книгу Одкровення), що природно і зрозуміло. Неможливо й заперечити сприйняття поетом Христа та його вчення як теж їх ролі і значення в житті Кобзаря. Для Шевченка вони поставали як основа життя³⁴.

Один із багатьох дослідників релігійних та теїстичних мотивів Шевченка – М. Гнатишак – спробував проілюструвати християнську релігійність Шевченка за допомогою статистичних даних. За його підрахунками, з 218 віршованих творів

поета 17 становлять поетичні молитви (без врахування 10 псалмів та кількох наслідувань пророків). На біблійні сюжети написано 7 поем. Вислови «молитися» чи «Богу молитися» присутні в 150 творах, «перехреститися» – в 20, згадки про Бога зустрічаються в 143 творах, а слово «Бог», у тому числі й Ісус Христос, вживається 600 разів, Матір Божа згадується в 25 творах. Сповненим згадок про Бога й молитву є і *Щоденник* поета. А в 128 із 232 Шевченкових листів зустрічаються релігійні висловлювання³⁵.

Більш вірогідним та відповідним слід назвати інший вислів згаданого вже дослідника релігійного аспекту творчості Шевченка проф. П. Кралука: «Письменник виробив своє бачення Бога, святості та християнства. Воно було далеким від догматизованого бачення офіційних християнських церков, несло на собі печать тогочасних просвітницьких уподобань, але все-таки це бачення сформувалося в лоні християнства (переважно в його «українській редакції»)»³⁶. Шевченкові властиве власне бачення і сприйняття Бога та ставлення до Нього. Не традиційне: догматизоване та обрядове, а просте, безпосереднє і внутрішньо близьке його переконанням та уяві, його внутрішньому станові, пережиттям. У творах раннього, петербурзького періоду Шевченко рідко згадує Бога проте у листі до свого брата Микити від 15 листопада 1839 р. пише, що нікого не боїться, окрім Бога та визнає Його своєю основною підтримкою життя³⁷.

Людина, на переконання і досвід Шевченка, може безпосередньо спілкуватися з Богом. Проте і традиційні молитви, звернення до Бога у храмі, за посередництвом богослужінь, тобто такі форми, які пропонувалися Церквою, поетом також приймаються, хоча це заперечують деякі дослідники³⁸. Бачення Бога поетом у дечому збігається з концептуальними теологічними засадами, які зустрічаємо в *Законі Божому (Книзі Буття Українського Народу)* – фундаментальній тезі Кирило-Мефодіївського братства. Навіть окремі фрази цього твору (*Книги Буття*) збігаються із фразами тодішніх Шевченкових творів.

Свій погляд на Бога поет виклав також у поемі *Тризна*. В ній доказом існування Бога для Шевченка є краса й гармонія природи, а сам Бог співвідноситься з «правди і свободою». Водночас Бог у цій поемі вказується і як Надія, той, Хто забезпечує справедливість, створив і втримує гармонію, красу і свободу на землі. Ідея Бога як краси представлена також у вступі до поеми *Княжна*. Ідеальний стан суспільства, який має бути встановлений на землі Богом, моделюється в циклі віршів *Молитва*, й особливо в поезії *Ісаія. Глава 35*. У хвилини внутрішніх недомагань, боротьби, зламаності, у ряді поезій Кобзарем засуджується бездіяння Бога, який не реагує на суспільну несправедливість (*Княжна; Не гріє сонце на чужині; Якби ви знали, паничі; Сон. Гори мої високі*). Однак, попри це, завжди настійливо звучить заклик поета просити Бога за Україну (цикл поезій *В казематі*).

3. Місце Бога в житті поета

Перечитуючи та досліджуючи твори Шевченка, зокрема вірші, заглиблюючись у їх зміст та значення, можна ствердити, що Шевченко вірив у Бога, а що більше – довіряв Йому, покладаючись на Нього як на остаточну Правду та того, Хто розсудить усе. При дослідженні питання про місце Бога і Його значення для Кобзаря найперше слід звернутись до особистого, щоденного життя поета. Хоча вірші відображають внутрішній стан та переживання, то саме щоденне життя та приватні вислови Шевченка можуть відкрити місце Бога у його житті.

У *Щоденнику*, який Шевченко вів декілька років, Бог прямо та безпосередньо згадується не надто часто, здебільшого у контексті ситуацій або як звичайна традиційна практика українців «додаючи до слова». Проте присутні

також чіткі вказівки, що Бог займав важливе місце та мав важливе значення у його житті³⁹. Шевченко, коли мав змогу, бував у храмі, молився приватно та на богослужіннях, читав і вчитувався у Св. Письмо, причащався. Цим виявляється його прагнення пізнавати Бога, жити з Ним, відчувати Його. Подібно і в своїх листах поет часто згадує Бога, відносить Його до ситуацій та реалій щоденного життя українців. Так само, як і у своїх віршах, де звертається до Бога, просить, докоряє, закликає втрутитись у неправду, несправедливість, кривду та змінити їх, відплатити, покарати нечестивців, кривдників, ворогів подібно як це має місце у псалмах Давида чи книгах пророків. Бог був для нього тією останньою надією, сподіванням, інстанцією справедливості та правди, тобто головним Чинником у житті.

Особливістю української релігійності слід вважати кордоцентризм, або ж кординалізм⁴⁰. Це означає, що сприйняття Бога і релігії як таких базується не на раціоналістичному, а на чуттєво-емоційному світогляді (через серце). Такий підхід присутній і у віршах Т. Г. Шевченка, в яких присутній заклик до своїх братів-українців боротися і перемагати, що виражає глибоке внутрішнє переживання поета. Вчуваючись у стан людей, ситуації і обставини, в яких опинився український народ, співпереживаючи власні досвіди життя, Шевченко, перебуваючи в стані глибокої внутрішньої застанови, міг поставити Україну з її народом вище за Бога, про що яскраво свідчить уривок з вірша:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю.

(Сон. Гори мої високії)

Один із дослідників теїзму Шевченка – М. Шевченків – пояснює такий вислів емоційним станом, який мимоволі спонукає висловити більше, ніж насправді хтось вважає, а також звичкою та практикою українського народу вживати подібні вислови у важкі хвилини⁴¹. Однак такий підхід слід вважати доволі спрощеним, хоча частка правди у цьому присутня. Йдеться про те, що подібні вислови людина (українець) найчастіше вживає у скрутній, надважкій ситуації, а особливо у переживанні, досвідах. Згідно із дослідженнями семантики цього слова-вислову та віднесенням його до творчості Шевченка Б. Завадка стверджує, що у цьому формулюванні слід розуміти вислів як нарікання, різке невдоволення поета життям та долею українського народу⁴². Поет дорікає цим Богові, виражаючи свою безмежну любов до України, народу, змальовуючи гірку правду його важкого життя та вказуючи Богові на несправедливість, питаючи, чому Він не втручається, не змінить усе, хоча головний акцент ставить усе ж таки на протиставленні України та Бога і самовідданій любові до першої. Проте Бог тут не проклятий – вказується лише на готовність до такого вчинку, якщо нічого не зміниться, якщо Він не вплине, не втрутиться і не принесе мир, справедливість та правду. І знову ж таки усе це слід розуміти в контексті загального формулювання думки та піднесеного емоційного стану. Поет насамперед бажає висловити цим свою любов до України, застосовуючи для порівняння іншу найважливішу цінність життя – Бога.

Цікавим і важливим зауваженням М. Шевченківа слід визнати його підкреслення факту поділу цього вірша на дві частини та вкладення Шевченком різних позицій та поглядів в уста двох окремих людей. Вірш – це діалог двох людей, одна з яких висловлює свою любов до Батьківщини, підсилуючи це застосуванням поняття Бога. Також відзначення факту, що поет остаточно ототожнював свою позицію із висловами не першого чоловіка-патріота (персонажа поеми), який і вимовив попередньо цитовані слова, а мудрого у

простоті старця-діда (другого персонажа), який не поділяє запалу і гострих слів молодечого «патріота» України⁴³. Запальний Шевченко, можливо, і бажав би та міг би так вчинити (що вклав в уста молодого героя твору), однак особлива внутрішня віра та відданість поета остаточно заспокоювалась та остигала у мудрості діда (іншого героя цього ж вірша). Тому «проклинання» Бога фактично не було, а було лише гіпотетичним настроєм у запалі. Шевченко остаточно довірився Богові, будучи відданим і Йому, і Україні. Хоча слід визнати, що поет, можливо, далеко зайшов у своєму емоційному стані та переживаннях з точки зору християнства і релігії в цілому.

Якщо ж порівнювати значення та місце Бога й України у творчості поета, то, згідно зі *Словником мови Шевченка*, в усій його писемній творчості загалом слово «Бог» згадується 634 рази, а слово «Україна» – 262. З точки зору психології частота використання певного слова свідчить про місце, значення та роль поняття, яким це слово позначене⁴⁴.

Потрібно також відзначити, що останній період творчості Шевченка характеризувався цілком іншим налаштуванням. Зокрема, цей період можна охарактеризувати його ж словами із однойменного вірша:

Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю ні на кого,
Я сам себе дурний дурю
Та ще й співаючи⁴⁵.

Натомість у *Неофітах* зустрічаємо:

Моліться Богові одному,
Моліться правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклоніться⁴⁶.

За сюжетом мати одного з неофітів понесла синове слово поміж людей: «Живого істинного Бога. Ти слово правди понесла».

У поетичному циклі *Молитва*, який складається з чотирьох варіацій молитов, виражено життєві настрої Шевченка та роль і значення Бога у його житті. Зокрема, у третій частині, де він молиться за всіх і за самого себе. Тут Шевченко просить:

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердешний рай
І більш нічого не давай!

В іншому вірші зміст дещо змінюється:

Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли!⁴⁷

У висловах та релігійних поглядах, що по-різному та двояко переплітаються у творчому та життєвому шляху поета, можна знайти слова, що підтверджують його віру в Бога (*Кавказ; Чи ми ще зійдемося знову; Пребезумний в серці скаже, що Бога немає*). До Бога ж, Істини тягнеться Шевченко усім своїм еством, усією любов'ю свого серця. Український мислитель Памфіл Юркевич стверджував: «Серце людини підноситься у вірі й молитві до такої Істоти, яка може вислухати її ридання і полегшити її страждання»⁴⁸. Такою Істотою для Шевченка передусім був Господь, тому у його житті і віршах стільки молитви, постійного звернення й апелювання до Бога. Саме віра та Бог давали поетові силу витривалості, знесення всіх досвідів і терпінь. У поемі *Єретик* Шевченко підсумовує: «Не мені, Великий Господи, простому, судить великі діла Твоєї волі. Люта, зла – не вдієш без вини нікому!». Майже у всіх його творах присутнє віднесення або звернення до Бога. На переконання Д. Бучинського, більша

частина поезії поета – це молитва: «Шевченко постійно молився, без ніякої пересадки можна сказати, що більшість Шевченкових творів – це щира й велика молитва до Бога. Про молитву та її потребу для людини ми маємо не одне місце в Шевченковому навчанні»⁴⁹. Молитва стала одним з основних занять і практик Кобзаря: «Молюся, Господи, молюсь! Хвалить Тебе не перестану...»⁵⁰, та ще безліч молитовних звернень до Бога можна повсюдно зустріти у віршах поета.

Для Шевченка Бог поставав захисником гноблених, виразником їхніх надій, прагнень, де любов до людини, повага, чуйність, взаємоповага у праці, подолання труднощів і негараздів виступали тим дороговказом, який має послуговуватися кожний і без якого людина черстве, стає брутальною, втрачає гідність, проявляє самолюбство, нехтує інтересами та правами інших⁵¹. Його Христос, найперше, в полум'яному духові, у пориві до Правди й Істини, у перемозі над світом неправди і зла, у самопожертві в ім'я людей. Тому Прометей Шевченка з поеми *Кавказ* віддав себе на довічне розп'яття і муку в ім'я любові до людей, приніс людям вогонь правди, осуду несправедливості з палаючим любов'ю духом.

Уся творчість Шевченка пов'язана з долею українського народу, простого люду, з його становищем. Поряд із цим значну роль у цій долі відіграє Бог, до якого поет постійно звертається у своїх віршах, яким живе. На першому місці у поезії та творах Шевченка звичайно знаходиться людина, він описує та представляє її стан, недолю, біль. Проте вирішення її проблем та переживань (як і власних) він шукає у Богові та у Бога. Поет з філософською наполегливістю, людською простотою і самовідданою довірою шукає відповідей на суперечності життя, складну дійсність та несправедливість. Тільки глибоко віруюча душа має потребу шукати суголосне собі в рядках Святого Письма і знаходити там джерело поетичного натхнення. Питання Бога та його місця в житті людини постає у нього на тлі пережитого та власних досвідів життя. До того ж сприйняття та відчуття Бога у Шевченка постає не як абстрактне твердження чи філософська спекуляція про Абсолют, а на тлі переживання дійсності, конкретних досвідів, захоплення та подивляння красою творіння, і опису болю та розчарування. Це особистий внутрішній стан поета. Як стверджує М. Шевченків: «Це, в свою чергу, спричиняється до того, що поетична мова про Бога, як правило, не є «холодним» розумовим аналізом, але часто забарвлена емоційним пережиттям чи натхненням. Безперечно, проблематика Бога – дуже вагома, вона прямо чи приховано, присутня в більшості віршів»⁵².

Т. Шевченко був релігійною, а точніше, глибоко віруючою людиною. Віра вела його через життя, була йому опорою, життєдайною силою поетичного натхнення та невичерпною скарбницею прекрасних поетичних образів, символів, думок та ідей. Тож уся творчість поета стала виразом християнської, насамперед за своїм духом, великої жертвовної любові до людей, палкої відданості справжній Істині та Правді. Бог став провідним в усій його творчості та житті, силою, яка наповнює та утримує людину.

Також не треба забувати, що Шевченко був звичайною світською людиною. Не був богословом, філософом у прямому значенні. Зазвичай ніхто із дослідників не звертає увагу на умови його релігійного зростання та виховання, а він упродовж усього життя був гнобленим, знедоленим та глибоко нещасливим з огляду на те, що бачив, досвідчував, переживав через несправедливість, фальш і неправду. В нашому людському розумінні його слід вважати людиною покинутою, «забутою Богом», проте яка ніколи не забувала Бога. Г. Грабович писав: «Шевченко занадто складний, щоб осягнути його в такій багатомірності, як віра. В одному впевнюємося: мислення він мав незалежне, пророче, біблійне»⁵³.

На підставі цього короткого аналізу та спроби вивести однозначні тези про розуміння, місце та роль Бога в житті видатного поета України Т. Шевченка можна ствердити, що він був віруючою людиною, практикуючим християнином, який мав власний погляд на Бога та сприйняття Його. Це було зумовлено внутрішнім станом Кобзаря, його простим, безпосереднім, щирим ставленням до Творця. Для нього Бог був дуже близьким, найбільшою цінністю та опорою життя. Шевченко постійно виконував основні християнські практики: молився, ходив до храму, читав Св. Письмо і намагався у своєму житті жити з Богом, виконуючи пізнані правди віри та настанови Господа. Розумів Бога насамперед як найвищу Правду, Добро, Любов і Справедливість. Суперечні вислови чи думки стосовно Бога чи Богородиці пояснюються передовсім особливістю внутрішнього стану, емоційністю, поетичними прийомами та створенням певних образів, які відображають особистий внутрішній стан духовної боротьби, переживань і прагнень поета. Вказують на певний внутрішній діалог, двоякість підходу до висловлених питань, намагання осмислити щось із різних точок зору, ставлення і сприйняття.

¹ Див. О. Кониський, *Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя*. – К., 1991. – С. 37-39.

² Див. хоча б І. Д. Назаренко, *Атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка*, в: *Шевченківський словник*, т. 1. – К., 1978, с. 48-49; І. Д. Назаренко, *Т. Г. Шевченко – борець проти ідеалізму і релігії*. – К., 1961; І. Д. Назаренко, *Суспільно-політичні, філософські та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка*. – К., 1964; І. С. Романченко, *Атеїзм Т. Г. Шевченка*. – К., 1962; П. Довгалюк, *Атеїзм в українській літературі*. – М., 1964.

³ Див. наприклад, Є. К. Дулуман, *Релігія і атеїзм: Світогляд Т. Г. Шевченка*, на інтернет-сторінках <http://www.ateism.ru/duluman/shevchenko.htm>, переглянуто 02.02.2009.

⁴ Пор. І. Стус, *Релігійні мотиви в творчості Шевченка*. – Едмонтон, 1989. – С. 31.

⁵ І. Огієнко, *Релігійність Тараса Шевченка*, в: *Тарас Шевченко*. – К., 2002. – С. 123.

⁶ Там само, с. 126.

⁷ Т. Шевченко, Щоденник, в: *Зібрання творів у 6 т.* – К., 2003, т. 5, с. 66-67, запис з дня 23.07.1857 р.: «Для человека-материалиста, которому Бог отказал в святом, радостном чувстве понимания Его благодати, Его нетленной красоты, для такого получеловека всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня». Слід пам'ятати, що свій Щоденник Шевченко вів у той час російською мовою, оскільки перебував під арештом та наглядом російської поліції як неблагонадійний.

⁸ Там само, т. 6, с. 42, Лист від 28.02.1848 р.: «Перед благовестом к заутрени пришли мне на мысль слова распятого за нас, и я как бы ожил, пошел к заутрени и так радостно, чисто молился, как, может быть, никогда прежде. Я теперь говею и сегодня приобщался святых таин – желал бы, чтобы вся жизнь моя была так чиста и прекрасна, как сегодняшней день! Ежели вы имеете первого или хоть второго издания книги Фомы Кемпейского «О подражании Христу», Сперанского перевод, то пришлите, ради Бога».

⁹ Там само, с. 50-51, запис від 01.01.1850 р.: «...ужасна безнадежность! так ужасна, что одна только христианская философия может бороться с нею. Я вас попрошу, ежели можно достать в Одессе – потому что я здесь не нашел – прислать мне Фому Кемпейского «О подражании Христу». Единственная отрада моя в настоящее время – это Евангелие. Я читаю ее без изучения, ежедневно и ежечасно».

¹⁰ Там само, с. 118, Лист від 09.01.1857 р.: «Теперь и только теперь я вполне уверовал в слово: «Любя наказую вы». Теперь только молюся я и благодарю Его за бесконечную любовь ко мне, за ниспосланное испытание. Оно очистило, исцелило мое бедное больное сердце. Оно отвело призму от глаз моих, сквозь которую я смотрел на людей и на самого себя. Оно научило меня, как любить врагов и ненавидящих нас. А этому не научит никакая школа, кроме тяжелой школы испытания и продолжительной беседы с самим собою. Я теперь чувствую себя если не совершенным, то, по крайней мере, безукоризненным християнином».

¹¹ Там само, с. 70, Лист від 30.06.1853 р.: «Молися, если можешь молиться, и моляся веруй разумно, глубоко веруй в замогильную, лучшую жизнь. Сны твои, которые ты видел в самые критические часы твоей жизни, показывают нам что-то выше наших земных понятий. Веруй! И вера спасет тебя».

¹² Див. Д. Степовик, *Тарас Шевченко і українське православ'я*, на інтернет-сторінках <http://www.etnolog.org.ua/vyd/nartv/2004/N3/Art05.htm> (переглянуто 04.03.2009).

¹³ Див. Н. Полонська-Василенко, *Про релігійність Тараса Шевченка*, на інтернет-сторінках <http://uaos.net/?p=1618>, переглянуто 04.03.2009.

¹⁴ М. Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні*. – К., 1992, с. 144.

¹⁵ Див. Огієнко, *Тарас Шевченко*, с. 167.

¹⁶ Митрополит Мойсей, *Релігійність Тараса Шевченка*, <http://www.soborna.org/duxp/uk/001.html>

¹⁷ Пор. Л. Рудницький, «*А до того – я не знаю Бога*» – ключ до духовного світу поета, в: *Світу Тараса Шевченка*, т. 1, за ред. Л. Onyshkevych, L. Rudnytzky, V. Pevny, T. Hunczak, New York, Sydney, Toronto, Lviv 1991, с. 36-37.

¹⁸ Див. І. Франко, *Мистифікація чи ідіотизм*, в: *Шевченкознавчі Студії*. – Львів, 2005. – С. 352-354.

¹⁹ Франко, *Про євангельські основи поеми Шевченка «Марія»*, в: *Твори в 50-ти томах*. – К., 1983. – С. 312.

²⁰ Там само с. 316.

²¹ Там само, с. 322.

²² Шевченко, Лист до В. Рєпніної, в: *Зібрання творів у 6 т.* – К., 2003, т. 6, с. 51: «Прежде когда-то думал я анализировать сердце матери по жизни Святой Марии, непорочной матери Христовой».

²³ Див. І. Мірчук, *Естетично-інформаційний потенціал духовної спадщини Гавриїла Костельника*, Людинознавчі студії 20 (2009), с. 8.

²⁴ Г. Костельник, *Шевченко з релігійно-етичного становища (критична аналіза)*. – Львів: Нива, 1910 – С. 5.

²⁵ Юродство – методика духовного подвижництва, що полягає у божевіллі або його симуляції. Вважається, що це допомагає перемогти гріх гордині, див. інтернет-енциклопедію <http://uk.wikipedia.org/wiki/Юродство>, переглянуто 12.03.2009 р.

²⁶ Пор. Д. Бучинський, *Християнсько-філософська думка Т. Г. Шевченка*. – Лондон-Мадрид 1962 – С. 199-200.

²⁷ Див. Шевченко, *Буквар*, в: *Зібрання творів у 6 томах*, т. 5, с. 245 і нс.

²⁸ Див. W. Mokry, *Bóg w «Testamencie» i «Psalmach» Tarasa Szewczenki*, в: *Biblia w literaturze i folklorze narodów wschodniosłowiańskich*, за ред. R. Łuznego i D. Piwowarskiej. – Kraków, 1998. – С. 279.

²⁹ Огієнко, *Поет у безнадії та розпачу*, в: *Тарас Шевченко*, с. 233.

³⁰ Степовик, *Тарас Шевченко і українське православ'я*.

³¹ Сестра Вікторія, *Він знав мало не весь Псалтир*, на інтернет-сторінках http://nz.com.if.ua/cgi-bin/index.cgi?action=show&kind=gaz&lang=ukr&sub=statti&news=statti&filepage=2007_03_09_Vin_zнав, сторінку переглянуто 04.03.2009.

³² П. Кралюк, *Релігійність Т. Шевченка*, <http://www.simya.com.ua/articles/45/8113/> переглянуто 04.03.2009.

³³ Див. W. Mokry, *Taras Szewczenko nad lekturami biblijnymi*, *Zeszyty Naukowe KUL* 2 (1982), с. 143.

³⁴ Пор. Л. Білецький, *Віруючий Шевченко*. – Вінніпег, 1949. – С. 27.

³⁵ Див. М. Гнатишак, *Тарас Шевченко і релігія*. – Львів, 1936. – С. 18-20.

³⁶ Кралюк, *Релігійність Т. Шевченка*.

³⁷ Див. Шевченко, *Зібрання творів у 6 томах*, т. 6, с. 11.

³⁸ Пор. Л. Іваннікова, *Релігійність Тараса Шевченка – міф чи реальність?*, *Слово Просвіти* 27 (2007), с. 6.

³⁹ Див. Білецький, *Віруючий Шевченко*, с. 16.

⁴⁰ Головною ідеєю є тут поняття «серця», як своєрідного центру людини, хоча її можна звести до сучасного поняття ества, тобто глибинної основи людської особи. Найбільш вираженою була у Сковороди, і власне його можна вважати основоположником цієї концепції в українській філософії. Див. В. Олексюк, *Християнська основа української філософії*. – К., 1996. – С. 179; В. С. Горський, К. В. Кислюк, *Історія української філософії*. – К., 2004. – С. 212-213.

⁴¹ Див. М. Шевченків, *Бог Суцций у поезії Кобзаря*. – Тернопіль, 2008. – С. 89-90.

⁴² Пор. Б. Завадка, *Серце чистее подай*. – Львів, 1993. – С. 51-52.

⁴³ Див. Шевченків, *Бог Суцций у поезії Кобзаря*, с. 93-95.

⁴⁴ Пор. Ю. Макселон, *Психологія: З викладом основ психології релігії*. – Львів, 1998. – С. 104.

⁴⁵ Шевченко, *Зібрання творів у 6 томах*, т. 2, с. 748.

⁴⁶ Там само, с. 251.

⁴⁷ Там само, с. 732.

⁴⁸ П. Д. Юркевич, *Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слову Божего*, в: *Философские произведения*. – Гомель, 1990. – С. 56.

⁴⁹ Д. Бучинський, *Моліться Богові одному*, *Християнський голос* за 08.03.1964, с. 4.

⁵⁰ Шевченко, Цикл поем *В казематі*, вірш VII *Н. Костомарову*, в: *Зібрання творів у 6 томах*, т. 2, с. 17.

⁵¹ Пор. Бучинський, *Християнсько-філософська думка Т. Г. Шевченка*, с. 233.

⁵² Шевченків, *Бог Суцый в поезії Кобзаря*, с. 19-20.

⁵³ Г. Грабович, *Шевченко, якого не знаємо*. –К., 2000. – С. 185.